

Första Södermanlands Båtsmans Compagnie och Haningebygden

av Harry Runqvist

Innan våra dagars allmänna värnplikt infördes vid sekelskiftet, hade flera olika sätt tillämpats för att skaffa fram knektar och båtsmän till de väpnade styrkor, som var en av förutsättningarna för Sveriges tidvis mycket aktiva utrikespolitik. Det skedde både genom utskrivningar och genom värvning men sedan 1600-talet framför allt genom indelningsverket, en för dåtida svenska förhållanden idealisk organisationsform som fulländades av Karl XI.

Gråbergstorp BT No 31, Stafs rote, låg efter Tungelstavägen i Lida, brändes 1970.

Det kan då vara lämpligt att först nämna något om tidigare förebilder till indelningsverkets båtsmansrotering.

Svenskarna är kända såsom ett sjöfarande folk sedan urminnes tid. Den tidigaste uppgiften härom återfinnes i den romerske hävdatecknaren Tacitus'

verk "Germania" (år 96 e. Kr.) där han om befolkningen i mälardalens län säger: "Svionerna äro mäktiga icke allenast genom manskap och vapen utan även genom flottor. Skeppens byggnad är därigenom egenartad, att icke allenast fram- utan även bakstammen bildar en för landning lämplig stäv. Segel föra de icke, och ej heller fastgöra de årorna i rad längs skeppsborden. Lösa, såsom det brukas på åtskilliga floder, och flyttbara allt efter förhållandenas krav, lika användbara åt ömse håll, anbringas årorna."

Mer än så säger inte Tacitus om skeppens utseende, om flottornas organisation säger han ingenting, men det synes otvetydigt att det är fråga om en organiserad sjömakt. Man får gå tusen år framåt i tiden innan man finner mer detaljerade uppgifter om ett organiserat svenskt sjöförsvär. I våra landskapslagar, nedtecknade på 1200- och 1300-talen, men säkerligen återgående på månghundraårig muntlig tradition, finns nämligen utförliga bestämmelser om hur ledungen, vårt första med säkerhet kända folkförsvär, skulle fungera.

Hur gammal ledungsorganisationen är eller om ledungen är en direkt utveckling ur Tacitus' flottor vet vi inte, men i varje fall kan en sammanställning av lagarnas uppgifter med vad vi vet om vikingatidens flottor och vad Tacitus skriver låta oss ana något om sjöförsvärets betydelse för landet under förhistorisk tid och om den plats det intog i det dåtida samhällslivet. Även om vi vet, att ledung uppbyggdes av drottning Margareta så sent som år 1393, befann sig dock denna försvarsform i tillbakagång redan då lagarna nedskrevs.

Den ersattes efterhand av ett rytteri, bestående av pansarklädda ryttare och pansarklädda hästar, som Magnus Ladulås efter kontinentalt mönster inrättade fr.o.m. år 1280 med frälsefrihet såsom lockbete för den som åtog sig att underhålla rustad ryttare och häst.

De delar av landet, i första hand kustlandskapen, som innefattades i ledungen, var indelade i skeppslag och hamnor. Skeppslagen byggde och utrustade skepp och hamnorna ställde upp roddare och krigare, allt på den fasta bondebefolkningens bekostnad.

Skeppslagsindelningens tidigare existens på Södertörn är icke lika påtaglig som i fråga om andra delar av östra Svealand, men även i fråga om Sotholms härad finns vissa antydningar. I ett tingsprotokoll från år 1688 ifrågasattes sålunda av kronobefallningsmannen Wass, huruvida en viss fråga skulle avse skeppslaget eller hela häradet. Därav framgår omedelbart att skeppslaget var en del av häradet. Men hur stort?

Sotholms härad omfattade i början av 1600-talet fyra socknar (Västerhaninge, Österhaninge, Sorunda och Ösmo). Skeppslaget bör då rimligen ha omfattat två, möjligen tre, socknar, i annat fall skulle befallningsmannen ha uttryckt sig på annat sätt. Antal skeppslag i häradet (eller hundaret, som det tidigare kallades) varierade. Ett in-landshundare bestod som regel av fyra skeppslag, ett kushundare av två.

Invånarna i ett hundare var enligt landskapslagarna skyldiga att på konungens kallelse ställa ett visst antal skepp med roddare och styrmän samt noga specificerad skeppsproviant till förfogande för den tidvis årliga ledungsfärden. Skeppen var i allmänhet s.k. snäckor med plats för 24 roddare. Benämningen hundare härledes ur räkneordet hundra. Normalhundaret utrustade fyra snäckor med 4X24 roddare plus 4 styrmän, alltså hundra man. Roddarna skulle vara utrustade med fulla folkvapen, vilket innebar sköld och svärd, spjut och järnhatt, harnesk eller pansar samt handbåge och tre tolfter pilar.

Icke heller hamneindelningen har lämnat några direkta spår efter sig på Södertörn, såsom fallet är t.ex. i Trögds härad i södra Uppland. Däremot finns från 1530-talet bevarade handlingar, vari bönderna i Österhaninge är fördelade på 24 sättingar under ledning av en sättingslänsman.

Ledungsorganisationen erbjuder många intressanta uppgifter för forskningen inte minst därför att den förutsatte en på skattekraften uppbyggd värdering av brukningsenheterna och en indelning i bygdelag, som med all sannolikhet är grunden för senare kameral, judiciell och kyrklig indelning. Om i lagarna brukade termer rörande ledungsorganisationen, gärna med alliteration av typen »hå och hamna», »vård och vaka» och »lid och ledung», pågår i vissa fall fortfarande en livlig vetenskaplig diskussion och nya tolkningsförslag framlägges då och då. Speciellt jordevärderingen erbjuder stora svårigheter, eftersom olika termer användes i olika landskap för att beteckna jämförbara brukningsenheter och eftersom en förskjutning i betydelsen av termerna med tiden har konstaterats.

Beträffande "hå och hamna" finns en tolkning som går ut på att en "håsäte" satt vid varje hå (årtull) och att två håsätar rekryterades från en hamna. Trögds härad redovisar år 1535 33 hamnor och 3 uddekarlar.

Av intresse för vårt vidkommande är en ovan nämnd och nedan återgiven sättingsindelning från år 1539. Vad sättingen representerat på Södertörn är ej utrett, men det kan ej uteslutas att sättingsindelningen är en kvarleva från

ledungsorganisationens dagar, en kvarleva som ännu på Gustaf I:s tid användes i kameralt sammanhang.

Fållbergstorp BT No 36, Skogs-Ekeby rote, ligger i Vadet Tungalsta, ombyggt

ÖSTERHANINGE 24 SATTINGAR

- 1 Jöns och Peder i Stymninge
Anders i Blista
- 2 Lasse Nilsson och Pasilis i Stadsberga
- 3 Lasse Olsson och Botvid i Beteby
- 4 Gerd i Broby
Anders Foth i Hesslingby
- 5 Olof i Kalfsvik
- 6 Peder och Hans i Åbrunna
- 7 Lasse Persson i Kalfsvik
- 8 Nils i Lundby
Anders i Berga
- 9 Lasse och Olof i Alby
- 10 Knut och Erik i Lundby
- 11 Engelbrekt och Olof i Sanda
Ingevald i Valsta
- 12 Bengt i Valsta
Lasse Nilsson och Lasse Olsson i Lännåker
- 13 Hans, Peder och Erik i Vinåker
Peder i Ösby
- 14 Anders och Erik i Åva
- 15 Anders Jönsson och Olof i Kumla
Olof i Gudö
- 16 Olof i Näsby
Lasse i Vendelsö

- 17 Jon, Lasse och Måns i Klena
- 18 Lasse och Anders i Täckerråker
- 19 Nils och David i Norrby
Nils i Småhamra
- 20 Nils och Erik i Mörby
- 21 Lasse och Lasse Persson i Ösby
Lasse och Peder i Väsby
- 22 Jöns i Valsta
Anders i Tjursta
- 23 Jon i Högsta
Erik i Hammarby
- 24 Lasse i Tyresta
Nils i Tjursta
Peder i Sanda

Sättingslänsman Jon i Sanda

Efter vikingatidens kraftyttringar till sjöss kunde Sverige icke längre hävda sig som sjöfarande nation. Flottan förlorade under medeltiden sin betydelse i försvarshänseende till förmån för rytteri och fotfolk.

Avsaknaden av krigsfartyg gjorde sig också smärtsamt märkbar inte minst under Gustaf Erikssons befrielsekrig i början av 1500-talet. Dennes ansträngningar att bygga upp en ny örlogsflotta fullföljdes av hans söner och i synnerhet av Erik XIV, som också kunde glädja sig åt stora framgångar i sjökriget mot Danmark. Sedan Sverige under Gustaf II Adolfs tid nått stormaktställning blev flottan t.o.m. en livsnödvändighet för att värna landet mot angrepp över havet och skydda transporterna till trupper i utlandet och till utländska besittningar. Kostnaderna för både hären och flottan blev under stormaktstiden en allt tyngre belastning på landets ekonomi och slutligen genomförde Karl XI under 1680-talet en reorganisation och förbättring av indelningsverket, som gör att han står som den egentlige skaparen av denna unika försvarsorganisation. Grundtanken i indelningsverket var att bönderna

i en rote, i regel fyra hemman om en båtsman och två hemman om en soldat, skulle hjälpas åt att underhålla en därtill lämplig och villig karl, som dels var jordbrukare, dels på konungens kallelse snabbt skulle kunna rycka ut såsom antingen ryttare, soldat eller båtsman.

Båtsmän fanns dock redan tidigare, till och med i våra trakter. Landshövdingen över Uppland och Södertörn, Gabriel Oxenstierna (som bl. a. ägde Sandemar och Tyresö) fick år 1623 instruktion att inrätta s.k. ständigt båtsmanshåll i sitt län. Redan i ett kungligt brev av den 24/4 1624 omtalas båtsmansbönder i Haninge.

För flottans del innebar indelningsverket från och med år 1684 ett indelt eller berustat båtsmanshåll för Karlskrona örlogsstation om 2301 rusthåll i Blekinge och södra Møre och ett roterat båtsmanshåll om 3351 rotar för Stockholms örlogsstation. Den indelte båtsmannen underhölls av ett hemman, som därför erhöll skattelindring eller annan hjälp av kronan, medan rotebåtsmannen underhölls av flera hemman (en rote) utan att dessa därför erhöll några förmåner av kronan.

Det roterade båtsmanshåll var indelat i 22 kompanier, varje kompani bestod av sex korpraler och 128 båtsmän. Dessa siffror får dock anses såsom medelvärden. Organisationen var icke likadan under de två århundraden den existerade utan förändringar företogs i flera avseenden. Första Södermanlands Båtsmans Compagnie, som i huvudsak var lokaliserat till Södertörn, bestod t.ex. från början av 189 båtsmän, en siffra som på 1880-talet hade sjunkit till 134. Även i rotarnas sammansättning skedde stundom genomgripande förändringar.

Mildens torp och Trumpa

Båtsmanskompanier sattes upp också av städerna och i Finland. Som mest uppgick antalet

båtsmän i hela landet till mellan 7.000 och 8.000 man, i krigstid till nära 14.000 man.

Den som tagit anställning såsom båtsman fick förbinda sig att tjänstgöra ett år av tre, som regel uppdelat på fyra månader per år, dels till sjöss, dels — och kanske mest — till lands på varven vid rustning och avrustning vår och höst, då det krävdes stor arbetsinsats av manskap. I lön erhöll båtsmannen en mindre, kontant penningssumma och i övrigt naturaförmåner såsom bostad, jordbruk och kläder.

Båtsm Melker på Klena BT,
1859-1924

Husen utgjordes av en stuga, »8 alnar inom knutarna samt förstuga», en loge, en lada och ett fähus för två kor. Jordbruket bestod dels av ½ tunnland åker, dels av äng till två lass hö. Båtsmansbeklädningen bestods intill år 1848 av rotehållarna, som var skyldiga att vart tredje år förse båtsmannen med tröja, väst, byxor och halsduk, allt av vadmal, blått för tjänstgöring vid kompaniet, grått vid rusthållet, samt hatt, skor, strumpor och skjortor.

Efter sex månader betraktades beklädningen såsom båtsmannens egendom. Vid längre tids tjänstgöring bestods beklädningen helt av kronan. Även kapprock, kappsäck och hängmatta ingick i utrustningen och ansågs förslitna efter tre år. Båtsmannen pensionerades vid 50 års ålder eller efter 30 tjänsteår.

Livet till sjöss var hårt och det är inte säkert att alla båtsmän passade såsom sjömän. Åtminstone talade danskarna hånfullt om de svenska båtsmännen såsom "bonddrängar doppade i vatten".

Mathållningen ombord bidrog väl ej heller till att göra sjöfärderna till lustresor, kosten bestod av "ertor, havregryn, fläsk, salt kött och lite smör"

Till detta kom V2 kg bröd per dag och salt i obegränsad mängd och då är det kanske inte så märkligt att även två liter skeppsdricka ingick i dagsransonen.

För säkerhets skull var det stipulerat i ett reglemente, att alla skulle vara nöjda med kosten och icke »däremot ondögde eller med knorr sig märka låta».

Disciplinen upprätthölls med hårda medel, särskilt till sjöss. För enklare förseelser tillämpades t.ex. någon av strafformerna kölhalning, "springa rå" eller gatlopp. Svårare förseelser kunde medföra dödsstraff.

Vid kölhalningen användes en lina som drogs tvärs under kölen från den ena relingen till den andra. Linans ena ände bands till offrets händer, den andra till fötterna och därefter drogs delinkventen ned i vattnet runt skeppet så många gånger som utdömts.

Men livet på rusthållet var kanske inte heller så lätt. Stora barnkullar, dålig utkomst på torpet och osämja med sparsamma rotehållare kunde försvåra tillvaron. En del båtsmän började dricka, andra rymde. I Österhaninge sockenstämmoprotokoll år 1780 namnes t.ex. att båtsmannen Michael Dalberg dricker. Han var troligen dock ej så besvärlig som båtsman Gädda, vilken hade åtskilliga kontroverser med församlingen och bl. a. år 1792 dömdes att sitta i stocken på kyrkbacken. Om en båtsman Melker berättas, att han blev så njugett behandlad av rotehållarna att han till sist rymde från alltsammans. Försiktigtvis bytte han därefter namn. Hans avkomlingar har emellertid återvänt till våra trakter. Det ovan anförda undanskymmer på intet sätt det faktum, att de flesta båtsmännen hade gott anseende och att de kunskaper de förvärvade vid sin tjänstgöring i flottan ibland gjorde dem skickade till andra allmänna värv, t.ex. såsom skollärare.

Kompanicheferna för "Första Södermanlands Båtsmans Compagnie" bodde mestadels i Stockholm, medan båtsmännen år 1683 var fördelade på följande sätt:

Sotholms härad	84
Svartlösa härad	22
Öknebo härad	36
Värmdö socken	47
Totalt	189

Efter hand krympte kompaniet till 134 båtsmän, men siffran 84 för Sotholms härad förblev konstant. I slutet av 1800-talet var häradets rotar fördelade med 42 på Ösmo-Sorunda och 42 på Haningesocknarna. Utförliga uppgifter om de 42 Haningerotarna återfinnas i efterföljande tabell:

Båtsman		Rotehemman	Torpets plats	Torpets namn	Roten vakanssatt (siste båtsman)
Nr	Namn				
1	Lax	Lännåker Södra Beteby Broby	Lännåker	Laxens torp	1895 12/2 (Eklund)
2	Gädda	Tyrsta Högsta Lundby	Högsta	Gäddas torp	1891 17/2 (Lagerström)
3	Bäcker	Mörby Väsby Sanda	Mörby	Bäckers torp	1887 31/10
4	Flygare	Lundby Alby Hammarby Trångsund Kvarntäppan	Hammarby	Flygartorp	1887 31/10
5	Hurtig	Kalfsvik Arbottna Stadsberga Broby Kalfsvik	Kalfsvik	Hurtigstorp	1891 24/2
6	Dalberg	Lundby Kalfsvik Berga Opp-Beteby	Berga	Dalbergstorp (Rättfällan)	1894 31/12
7	Falk	Ormsta Husby Tjursta Tjurstatorp Sanda	Tjursta	Falkens torp	1891 30/12
8	Linder	Blista Broby Stymninge	Blista	Linderstorp	1894 6/2
9	Brun	Tomta Oxnö	Tomta	Brunnstorp	1887 31/10 (Lindqvist)
10	Rosengren	Söderby (Utö)	Skogsby	Rosengrens torp	1889 5/6
11	Malmberg	Sanda Valsta Stadsberga Svartbäcken Blista L:a Beteby Lundby	Stadsberga	Malmbergs torp	1893 18/10

Båtsman		Rotehemman	Torpets plats	Torpets namn	Roten vakanssatt (siste båtsman)
Nr	Namn				
12	Borén	Stymninge Stadsberga Täckeråker Kolartorp W:a Rudan Stadsberga	Stadsberga	Borins torp	1897 11/8
13	Mörberg	Ösby Valsta Småhamra	Ösby	Mörbergs torp (Trumpa)	1887 21/10
14	Glantzberg	Sundby Korp Norrby	Varnö	St Limvik	1897 21/10
15	Svarts	Svinåker	Svinåker	Lekarvik	1898 12/2
16	Skotte	Åvassa	Åvassa	Sandvik	1888 19/5
17	Bjelke	Kalfsvik Åbrunna Ålsta Vreten	Ålsta	Bjelkenstorp	efter 1902
18	Krummelin	Västerby	Västerby		1888 25/5
19	Lind	Norrby-Örnö Salem Tyresö	Norrby	Sandvreten	1893 10/2
20	Melker	Klena Norrby Länna	Klena	Melkers torp	1894 23/6
21	Löf	Gudö Högdalen Tutviken	Gudö		1896 14/2 (Granberg)
22	Rither	Kumla	Kumla		1888
23	Ytterman	Vinåker Näsby Åva	Vinåker	Uttermans torp	1891
24	Ahl	Uddby	Uddby		1890
25	Hammarklo	Dyvik- Tyresö Brännkyrka	Dyvik		1897
26	Elmgren	Åva Österhaninge Dalarö Huddinge	Åva		1891
27	Mild	Ekeby Berga	Ekeby	Mildensborg	1888

Båtsman		Rotehemman	Torpets plats	Torpets namn	Roten vakanssatt (siste båtsman)
Nr	Namn				
28	Glansk	Gryt Ösmo	Utlida	Glantztorp	1888
29	Stolpe	Västnora Östnora Näset		Stolpestugan	1893
30	Uhrväder	Hemfosa Sotinge Fors	Hemfosa	Sjögrenstorp	1890 (Lindgren)
31	Gråberg	Tuna Vidså L Hållsättra Välända Mulsta	Tuna	Gråbergstorp	1887
32	Krusell	Dalby Krigslida Kapp Ekeby Alvsta	Dalby	Krusenstorp	1887
33	Sahlberg	Sofielund Västerhan. Muskö Örnö	Sofielund	Sahlbergstorp	1895
34	Asp	Nödesta	Nedersta	Aspenstorp	1887
35	Berg	Fors	Fors	Bergenstorp	1893
36	Fållberg	Tungelsta	Tungelsta	Fållbergstorp	1897
37	Backman	Östnora	Östnora		1898 (Östman)
38	Hagman	Ludvigsberg	Ludvigsberg		1888
39	Öhrn	Mickrum	Mickrum		1898 (Nordström)
40	Stubb	Västnora Alvsta	Västnora	Stubbens torp	1887
41	Häger	Ålsta	Ålsta	Hägerstorp	1888
42	Söderberg	Kapp Ekeby	Kapp Ekeby	Långlöt	1897

Utöver denna ordinarie rotering tillkom i början av 1800-talet (i samband med Napoleonkrigen) extra roteringar i olika omgångar, vilka drabbade säterier och andra jordbruksfastigheter, som tidigare varit fria från rotering. Denna extra rotering gällde emellertid endast i krigstid.

ii

Första kompaniet tillfördes därigenom från Sotholms härad 29 nya båtsmän till vilket nedan nämnda gårdar i Haningesocknarna bidrog.

År 1809 Årsta (2), Vendelsö, Sandemar, Prästgården, Hesslingby, Östanvik (Nämndö), Tyresö (3), Skogs-Ekeby, Berga, Ektorpe, Häringe.

År 1823 Arbottna (Muskö).

Ett för indelningsverket både karakteristiskt och lustigt drag är namnskicket bland soldater och båtsmän. I äldre tider var det brukligt i alla samhällsklasser att använda patronymikon, d. v. s. att bilda efternamn genom att till faderns förnamn lägga ett -son eller -dotter. Denna sed levde kvar längst bland bondebefolkningen. Man kan lätt förstå kompanichefernas förtvivlan inför den omöjliga uppgiften att hålla isär alla anderssöner, perssöner och larssöner.

Uppgiften löstes på så sätt, att kompanichefen helt enkelt döpte om sina soldater och båtsmän. Ibland kunde han välja namn som anknöt till karaktärsegenskaper, t. ex. From, Tapper, Flink, Rapp, Rask, Hurtig, Frimodig, Bråttom, Dristig, Orädder, Kortvillig, Gladmild; ibland till egenheter i utseendet, t. ex. Mörk, Vitlock, Rund, Liten. Men det finns också exempel på namn, som bäraren omöjligt kan ha uppskattat så särskilt högt, t. ex. Urväder, Vaxljus, Hönsföt, Menlös, Kyckling, Gryn, Lax, Gädda, Abborre och Kråka.

Ett annat anmärkningsvärt drag i namnsammanhang är seden att låta namnet följa torpet och icke bäraren. När en ny innehavare tillträdde tjänsten och torpet, övertog han också namnet från företrädaren. För den avdankade eller, om han var död, för den avlidnes familj, återstod då att återtaga sitt gamla patronymikon eller att behålla soldatnamnet. Ofta behölls soldatnamnet och därför finns det i dag många svenska släkter som bär samma soldatnamn, ehuru de icke alls är besläktade.

Såsom framgår av ovanstående tabell finns det dock exempel på att man frångått regeln att båtsmannen skulle antaga det torpet åtföljande namnet i det att den siste innehavaren av torpet haft ett från detta avvikande namn.

Mot slutet av 1800-talet började frågan om allmän värnplikt att diskuteras i Sverige. Särskilt bondebefolkningen var angelägen om en annan och rättvisare fördelning av försvarsbördan.

Slutligen beslöt 1887 års riksdag att vakanssätta båtmansrusthållet. Södermanlands kompani, som då bestod av 134 båtsmän och som sedan 1866 tillhört skärgårdsartilleriet, decimerades snabbt och år 1900 återstod endast fem båtsmän. Den siste båtsmannen i våra trakter torde ha varit båtsman Bjelke. Den siste båtsmannen i Sverige avled i Blekinge år 1932. Kvar såsom synliga minnen av båtsmännens liv och gärning finns fortfarande ett antal torpstugor, i Västerhaninge tio: Stubbens torp, Mildensborg, Salbergstorp, Glanstorp, Krusenstorp, Bergenstorp, Aspenstorp, Stolpestugan, Bjelkes torp och Fållbergs torp samt i Österhaninge sju: Linderstorp, Borins torp, Malmbergstorp, Dalbergs torp, Bruns torp, Gäddas torp och Mörbergs torp (Trumpa).

Många torp har byggts om till oigenkännlighet (Bjelkes torp, Mildensborg, Bergenstorp), men andra har fortfarande kvar sin gamla karaktär (Trumpa), och åtminstone två var för ett par år sedan bebodda året om (Gråbergstorp och Krusenstorp). Flygares torp på Hammarby revs för inte så länge sedan och ingår nu delvis i en stuga nära Svartbäcken. I Västerhaninge har Stolpestugan flyttats från sin ursprungliga plats och försetts med en förstuga som döljer en ålderdomlig dörr med vackra järnbeslag. Hurtigs torp fick för några år sedan ge plats för den nya bebyggelsen i Jordbro.

En av de bäst bevarade stugorna, Gråbergstorp i Västerhaninge, förstördes av eld i november 1970 sedan den en tid stått oanvänd.

De gamla torpstugorna, både båtsmansstugor och andra, bidrar till en livfull och omväxlande landskapsbild genom sin inplacering i terrängen och genom sin enkla, strama stil. Är det inte värt en ansträngning att bevara och underhålla dessa minnesmärken över tidigare generationers sätt att bygga och bo?

*Denna artikel av Harry Runqvist
publicerades första gången i
Haningebladet 1969 och något
omarbetad i Haningebygden 1972*

